

תוכן העניינים

| | |
|-----|------------------------------------|
| 7 | עם המהדורה העברית |
| 11 | הקדמה מאת ג'ון שייד |
| 15 | פתח דבר |
| 19 | פרק ראשון: טיפוח של עצמי חדש |
| 42 | פרק שני: עלייתן של דתות הספר |
| 65 | פרק שלישי: תמורות ריטואליות |
| 90 | פרק רביעי: מדת אזרחית לדת קהילתית |
| 112 | פרק חמישי: ממורה החכמה למורה רוחני |
| 131 | רשימת המקורות |
| 156 | מפתח |

הקדמה

ג'ון שייד

הדברים המרתקים ביותר הם אלה הנפלאים מאתנו, אותן שאלות שטרם זכו למענה. התמורות הדתיות שאירעו בשלהי העת העתיקה עדיין נפלאות מאתנו, ואנו מרותקים אליהן. אין ראייה ברורה יותר לכך מן הקהל הנרחב שהאזין לארבע הרצאותיו של גי סטרומזה בקולוז' דה פראנס. ברור לכולם שההיסטוריה של הגאולה ראויה להסבר מעמיק ומעודכן יותר מזה שמציעה הדיאלקטיקה ההגליאנית.

כיצד שבתה הנצרות את לבו של העולם היווני-רומי? מאז בודה, גיבון והגל הוצעו פתרונות רבים לבעיה סבוכה זו; ואולם השאלות נותרו בעינן. האם התמורה הייתה תוצאה של התפתחות הדרגתית על פני מאות שנים, שהותירה על כנם היבטים רבים של המציאות העתיקה, כך שהנצרות העתיקות לא היו אלא "פגאניות" ששינתה את פניה? או שמא מדובר כאן במהפכה שהביאה תוך כמה עשורים לקריסה מפתיעה של הדתיות היוונית והרומית המסורתית?

ההנגדה של נצרות ל"פגאניות", הנגדה שעמדה בבסיס טיעוני התאוריות הגדולות, כבר אינה מובנת מאליה כפי שהייתה בעבר. האם התמורה באמת חבה את עוצמתה לכוח המשיכה של המונותאיזם הגלום בנצרות, כפי שרבים טענו? במבט ראשון זהו הסבר משכנע, אך כשבוחנים את הפולחן היווני והרומי מקרוב, ניתן לראות שהוא כלל תמיד שיח מפורש או נרמז שבו הוגדר הכוח האלוהי כישות אחת. ה"פוליתאיזם" הרומי, למשל, נע תמיד בין שתי תפיסות של האלוהות: מקור כוח יחיד ונקודת מוקד לכוחות ורשויות רבות. במובן זה, הכינוי "פוליתאיזם" מכוון למעשה לדת שמתמודדת עם מסתורי הכוח

האלוהי בלי לבחור בין גורם יחיד לבין ביטויי העוצמה שלו. אך גם הנצרויות לא יכלו לברוח מן העמימות הזו; מחוץ ליהדות, נדיר למצוא דתות מונותאיסטיות של ממש בעת העתיקה. באותה מידה, לא ניתן לאפיין את הדתות המסורתיות כריטואליות לעומת הדת הנוצרית הרוחנית. דתות ריטואליסטיות אינן מתעלמות כלל מהרוחניות, ומנגד, היהדות והנצרות מעולם לא דחו מחויבויות ריטואליות. אם כך, אולי יש לעמת בין דת אזרחית, הקשורה קשר הדוק למעמד המשפטי של הפרט, לבין דתות שיש בהן יסוד של בחירה אישית? אך גם אלה שאינם נוצרים קיבלו על עצמם התחייבות אישית כשבחרו באסכולה פילוסופית או בדת מסתורין, והדבר לא הביא לעימות עם הדתות המסורתיות. וכך מתגלגל לו הוויכוח.

גל של ספרים ומחקרים הוקדש בדור האחרון לתמורות הדתיות בשלהי העת העתיקה, אך טרם נמצאה תשובה משכנעת. למרות זאת, אין ספק שנעשתה התקדמות רבה. לפיכך ראינו לנכון לבקש מאחד הקולות החשובים בדיון לנסות ולהעריך את תמונת המצב. גי סטרומזה, באדיבותו, נאות להזמנה להסביר לנו כיצד הוא מבין את שאלת המרת הדת בעולם העתיק. לדעתי, הוא הצליח ליצור סינתזה משכנעת בין תאוריית האבולוציה ההדרגתית ותאוריית האירוע ההיסטורי הפתאומי והמכריע.

גי סטרומזה מראה כיצד הפסקת עבודת הקורבנות, פעולה מרכזית ביותר בעולם הדתי המסורתי, מייצגת את הנקודה המכרעת בתמורה – אצל היוונים והרומאים, כמובן, אך באופן החד ביותר, אצל היהודים. חורבן המקדש בשנת 70 לספירה אילץ את היהודים להמציא דת חדשה; מבלי משים, תוך שימור ולימוד פרטני של חוקי הקרבת הקורבנות, היהודים הפסיקו לבצע אותם למעשה. עוד לפני חורבן בית המקדש כבר היו תקדימים לפיתויים מסוג זה, אבל השינוי הואץ בעקבות התערבות הלגיונות הרומאיים. גי סטרומזה מזמין אותנו לראות באירוע היסטורי זה, שהתרחש בתוך דלת אמותיה של היהדות, את אחד הגורמים המרכזיים (והנשכחים) לתמורות שעתידות היו להתרחש במאות הבאות. הצבת היהדות במרכז הבמה פותחת ללא ספק אופקים חדשים לדיון. סטרומזה מפנה את תשומת לבנו לעובדה

שהיהדות על גוניה ובעיותיה השפיעה בראש ובראשונה על הדתות במרחב שמזרחית לאימפריה הרומית, עוד לפני שהאויקומנה הרומי חש באופן עמוק בתמורה. הקורא מבין כי הכינוי "דת אוריינטלית" מתאים ביותר לנצרות, הרבה יותר מאותם פולחנים שפראנץ קומו (Franz Cumont) (בהרצאותיו בקולז' דה פראנס לפני מאה שנה) הציב במרכז התמורות הדתיות שבהן אנו עוסקים. פולחן איסיס או נבואות הסיביליה, שהיו נטועים עמוק בדתות המסורתיות של העולם העתיק, לעולם לא היו מצליחים לכבוש את הלבבות והעולם כפי שעשתה הנצרות תחת השפעת היהדות.

דת זו, שהקורבן נעדר ממנה – או, ליתר דיוק, שהחליפה את הקורבן בצורות פולחן אחרות – שילבה היבטים שונים מן התרבות היוונית-רומית בתוך מסגרת חדשה, ובחרה באופן בלעדי בפרשנות יחידה של המסתורין האלוהי. קץ הקורבנות אכן מהווה יסוד מכריע במרכזה של התמורה הדתית בשלהי העת העתיקה, שאותה מציג בפנינו גי סטרומזה בדרך חיה ומרתקת.

פתח דבר

Non uno itinere perveniri potest
ad tam grande secretum.

לא בדרך אחת ניתן להגיע לסוד כה גדול.

סימכוס, רלטיו 3.10

מקורו המידי של הספר בארבע הרצאות שנישאו בקולז' דה פראנס בפברואר 2004, אך על שורשיו המרוחקים קשה יותר להצביע. זה יותר מעשרים שנה שמחקרי מתמקד בתמורות המעמיקות שעבר מושג הדת באימפריה הרומית. כמה מהמאפיינים של הנצרות העתיקה אף תוארו על ידי כ"מהפכה דתית". ההפניות הרבות לחיבורי-שלי בעמודים הבאים מייצגות את ההמשכיות הקיימת בכמה מהיבטי מחקרי, שספר זה הוא מעין סינתזה שלהם. כהיסטוריון של הדתות, חקרתי תנועות שהיו לעתים רדיקליות או שוליות, כמו חלק מהתנועות המכונות "גנוסטיות", או דתות שנדחקות לשוליים בידי חוקרים רבים מדי שעוסקים בעולם העתיק ובנצרות, כמו המניכאיזם או היהדות הרבנית. ניסיתי לחשוף בדרכים שונות כמה מהגבולות המשתנים המגדירים את הגאוגרפיה הדתית במרחבי הים התיכון ובמזרח התיכון בשלהי העת העתיקה – מישו ועד מוחמד. אני מודע בהחלט לכך שמחקרי הראשוניים הם חלק מתנועה רחבה יותר, שכן בדור האחרון התרחשה התקדמות מרשימה בהבנת התופעות הדתיות בשלהי העת העתיקה ומורכבותן.

פרנאן ברודל (Fernand Braudel) ושלמה דב גויטיין העלו את הים התיכון לתודעה ההיסטורית. מארכאולוגיה ועד לאנתרופולוגיה, רבים מחפשים אחר אחדות כוללת, נסתרת או בדויה, בתופעות המגוונות

המתגלות בתרבויות השונות של העולם הים-תיכוני. ביחס לתופעות דתיות, בתקופה שבה אנו עוסקים, כמו גם באחרות, תהיה זו טעות להניח את קיומה של זהות ים-תיכונית שנמשכת מהעת העתיקה ועד ימינו, שכן הנחה כזו תאפיל על תפקידו המרכזי של המזרח התיכון. כאן, כמובן, אני מדבר מהמקום שבו אני עומד, באופן מילולי. כיוון שאני חי בישראל, אני נמצא בנקודת הציר שבה המפגש בין הים התיכון והמזרח התיכון מתבטא באופן המובהק ביותר. על אף היתרון המסוים שיש לכך מבחינת ההבנה המחקרית, את המחיר הכבד מזכירים לנו העיתונים והטלוויזיה מדי יום. לדיכוטומיה המטעה בין הים התיכון והמזרח התיכון נוספת אחרת, לא פחות מסוכנת: זו שבין הדתות הפוליתאיסטיות והמונותאיסטיות. היו כמובן הבדלים, לעתים קרובות מהותיים, בין הדתות השונות שהתקיימו במגע ובמאבק זו עם זו בשלהי העת העתיקה. אך ההבדלים המשמעותיים ביותר אינם בהכרח אלה המשתקפים בהרכב הפנתאון, אלא דווקא ההבדלים בתפיסות האנתרופולוגיות ובגישות האתיות.

בראייה כוללת, התרבויות האירופאיות והמזרח-תיכוניות של היום, על זהויותיהן הדתיות המגוונות, הן היורשות של הדפוסים החדשים שהתעצבו בשלהי העת העתיקה ולאחר מכן התגבשו לתרבויות הימי-ביניימיות השונות. לפיכך, דרושה הזרה מסוימת כדי לנתח את התמורות הדתיות בשלהי העת העתיקה, דבר שיסייע לנו להבין את השורשים העמוקים של כמה מהבעיות הרציניות והדחופות שאתן אנו מתמודדים כיום.

ההקשר הראשוני שבו נוצר הספר הכתיב את תבניתו: התבקשתי לשאת ארבע הרצאות, ולכן היה עלי להגדיר ארבעה ביטויים בסיסיים שישקפו את מה שכיניתי "התמורות הדתיות" בשלהי העת העתיקה. ניתן היה, כמובן, לזהות גם תמורות נוספות. הדבר החשוב בכל מאמר מחקרי הוא להימנע מגישות טלאולוגיות ואידאולוגיות שמזהות גורם-על יחיד שאמור להסביר את הכול, דבר שאינו מאפשר הכללה ומונע הכרה בקווי ההתפתחות הכללית. יש מקום לציין שבמחקר על המעבר מדתות העת העתיקה לדתות שלהי העת העתיקה, ברוס לינקולן מזהה אף הוא ארבע תחומים מהותיים: שיח, פרקטיקה, קהילה, ומוסדות.¹

ארבע הרצאות, שכל אחת מהן יש להשמיע מהר למדי במשך שישים דקות, הן אתגר בלתי-מבוטל במקרה הטוב. האתגר נעשה מאיים עוד יותר כשיש לדבר בשפה שכבר אינה לחלוטין שגורה בפיך, באולם גדול המלא בקהל מגוון הכולל מאזינים סקרנים מהציבור הרחב מחד, ועמיתים, היסטוריונים ופילולוגים שהתעניינותם ספציפית יותר, מאידך. בכל הרצאה יש לומר משהו שיחדש לכולם מבלי לדבר באופן טכני או רטורי מדי. התבקשתי לפרסם את ההרצאות הללו כפי שניתנו בעל פה. ארבעת הפרקים הראשונים של הספר מייצגים את הטקסט של ההרצאות כמעט ללא שינויים. לאלה הוספתי, כפרק חמישי, מאמר שפורסם קודם לכן, אך שנראה כתורם באופן טבעי לטיעון הכללי של הספר. לא היה מקום להוסיף הערות מחקריות וטכניות לטקסטים אלה, שנועדו לציבור הרחב והמשכיל. לפיכך, הערות השוליים שנכללות כאן מטרתן רק לכוון למחקר, לאשש קביעות או לסייע בהצעת הטיעון. בעזרתן, הקורא עשוי להבחין בקווי המתאר של הידע שלי ובמגבלותיו, ולזהות את שינויי הפרספקטיבה שהתרחשו בתחום בעקבות התפתחויות בתרבות המחקרית ובגישות האינטלקטואליות.

את ההזמנה לשאת הרצאות אלה אני חב לחברותו החמה של ג'ון שייד. תקוותי שלא אכזבתי אותו, או את חברי ומורי שכיבדו אותי בנוכחותם, ושקיבלו אותי בחביבות כה רבה בפריז. אני מודה לכולם ובייחוד לניקול בלאייש, שקראה ברצון את ההרצאות והעירה עליהן הערות מחכימות רבות. אבקש גם להודות לקרן הוגו (Fondation Hugot) של הקול' דה פראנס שאירחה אותי ואת אשתי בזמן שהותנו בפריז בנעימות יוצא דופן. בסמסטר סתיו של 2003 דנתי ברעיונות ובטקסטים שעליהם מבוססות הרצאות אלה בסמינר לתלמידי מוסמך. אני מודה לתלמידי, ובייחוד לד"ר יונתן מוס וד"ר טלי ארטמן, על סקרנותם הרבה והתלהבותם האינטלקטואלית. תנאי העבודה הנדירים שהעניק לי מרכז סכוליון באוניברסיטה העברית בירושלים אפשרו לי לכתוב את הספר הזה תוך זמן קצר למדי. ברצוני גם להודות לד"ר שרון וייסר על שקראה, הטעימה ותיקנה את כתב היד בצרפתית. הייתה לי קורת רוח מרובה ובלתי צפויה מכתבת הרצאות אלה בצרפתית.

ספר זה מוקדש לזכרם של חמי וחמותי. זושקה ולך לבית לודמר גדלה במאניאבה, כפר בפולין האוקראינית. במשך כל חייה שימרה את זיכרון השנאה הדתית שהטביעה את חותמה על ילדותה. מצ'רנוביץ' של ילדותו, צבי ולך הכיר את הסיכונים והסיכויים הטמונים במפגשים ותמורות תרבותיות; לא היה דבר שאהב יותר מאשר לדון בהם ובתצורות שונות שלהם במהלך ההיסטוריה של העמים והתרבויות. שניהם פתחו בפני בירושלים את ביתם ואת לבם.

ירושלים, ינואר 2005